

NIEKTORÉ GNOZEOLOGICKÉ OTÁZKY SOCIÁLNEHO BÁDANIA

JULIUS ŠVIHRAN

Poznanie je podmienené povahou vonkajšieho sveta, našou telesnou a duševnou organizáciou a tiež sociálnohistorickou situáciou, v ktorej sa nachádzame. Na túto skutočnosť — sociálnu podmienenosť poznania — obrátili pozornosť už Marx a Engels. Svedčia o tom také základné tézy marxizmu ako prvotnosť spoločenského bytia pred spoločenským vedomím, téza o rozhodujúcej úlohe spôsobu výroby materiálnych statkov v dejinnom procese ľudstva a iné.

Z novších západných filozoficko-sociologických smerov zdôrazňuje sociálne faktory v poznaní tzv. sociológia poznania, ktorej najvýraznejším predstaviteľom je Karl Mannheim. Podľa neho nepochopíme nijaké myšlienkové hnutie v dejinách, ani nijaké vedecké dielo skúmajúce ľudskú spoločnosť, kým nepoznáme jeho sociálny pôvod. V Mannheimových tvrdeniach našli vyjadrenie niektoré správne postrehy a myšlienky, ktoré sa však prelínajú s radom subjektivistických a relativistických náhľadov. Niektoré časti našej štúdie vychádzajú z polemiky s týmito nesprávnymi náhľadmi.

Základné otázky, ktoré si v tejto štúdií stavíme, by sme mohli formulovať asi takto: aký je vzťah medzi spoločnosťou, spoločenským dianím a pomerami z jednej strany a sociálnym bádáním, myslením z druhej, ako spoločenské pomery (v širokom zmysle slova) vplývajú na smer a rozvoj vedeckej aktivity v určitom období a ako sa to prejavuje v tých vedných odboroch, ktoré sa zaoberajú štúdiom ľudskej spoločnosti.

*

Jednou z centrálnych otázok filozofie je otázka vzťahu myslenia k bytiu, ducha k prírode. Keď túto otázku preniesieme na sociálnu oblasť, dostávame sa k otázke, ktorú sme už naznačili v úvode, k otázke vzťahu reálnych spoločenských pomerov, spoločenského bytia k rôznym formám spoločenského vedomia.

Spoločenské dianie, život je proces nesmierne mnohotvárný a jeho obsahom je — okrem iného — aj vzájomný zápas a boj rôznych spoločenských tried, vrstiev, skupín a jednotlivcov. Z nevyčerateľnej zložitosti spoločenského diania vyvodzovali niektorí západní filozofi pochybné závery o metodológii sociálneho bádania. Tak Max Weber učil, že — vzhľadom na nevyčerateľnú zložitosť sociálnych javov — nie je možná ich objektívna, pravdivá analýza, pretože každý výskum musí vychádzať z určitého jednostranného zorného uhla, z ktorého sú vyberané a usporiadané. Weber ako by nevedel, že aj neživá príroda je nevyčerateľne

zložitá a predsa nepovažujeme výsledky fyzikálnych výskumov za subjektívne a závislé od hľadiska jednotlivých experimentátorov alebo teoretikov. Okrem toho Weber ignoruje fakt, že samotná skúmaná látka má svoju vnútornú štruktúru, zloženie, súvislosti a zákonitosti vývinu, ktorým sa zorný uhol nevyhnutne musí prispôbiť, ak nemá s nimi byť v kriklavom rozpore. Rovnako neobstojí ani jeho tvrdenie, že každý zorný uhol skresľuje a prekrúca skúmanú sociálnu (alebo kultúrnu) skutočnosť. Zorný uhol totiž nie je ničो nemenné, ale sa vyvíja; je prejavom celej osobnosti a jej poznávacieho aparátu. Nemôžeme si ho predstavovať ako vrchol nemiaceho sa trojuholníka, ktorého základňu tvoria javy.

Za vnášanie subjektivismu do sociálneho bádania považujeme aj to, keď Weber v snahe odlišiť metodologickú podstatu spoločenských vied od prírodných vidí ju v tom, že spoločenské vedy skúmajú predovšetkým význam javov a nie ich zákony alebo príčinné súvislosti.¹ Weber nás nepresvedčí o tom, že študujeme dobu kamennú alebo grécko-perzské vojny preto, žeby mali dnes pre nás veľký kultúrny význam. Okrem toho význam určitého sociálneho javu, procesu alebo udalosti závisí vždy od jeho pôsobenia, účinkov a následkov na ostatné okolité alebo časovo nasledujúce sociálne procesy.

*

Sociológia poznania priniesla tézu o funkcionalizácii vedomia, podľa ktorej náhľady a teórie sociológov, historikov, ekonómov a vôbec všetkých sociálnych mysliteľov a bádateľov nepochopíme dovtedy, kým nepochopíme sociálny pôvod autorov, predovšetkým ich sociálne postavenie. Podľa sociológie poznania každý človek zaujíma iné „postavenie“ v sociálnohistorickej situácii. Záver, ku ktorému potom Mannheim dospieva, znie: sociálne myslenie každej doby a každého človeka je subjektívne. Tento záver podopiera poukazom na skutočnosť, že poznanie sociálnej skutočnosti je odrazom cez prizmu záujmov a vôľových tendencií, ktoré bývajú často aj nevedomé.

Bude najlepšie, keď tieto náhľady skonfrontujeme so skutočnosťou.

Marx nepochádzal z robotníckej rodiny, ani nebol robotníkom a predsa od mladosti stál na strane robotníkov, bránil ich záujmy proti vykorisťovateľským snahám kapitalistov a bojoval proti kapitalistickej sústave. Už tento fakt ukazuje, že sociálne „postavenie“ nemožno absolutizovať a že predstavuje iba jednu — hoci dôležitú — stránku v celkovej životnej situácii mysliteľa.

Mannheim ďalej ignoruje skutočnosť, že každé, i prírodovedecké, poznanie, je sociálne determinované.² Otázkou sociálnej podmienenosti poznania však musíme odlišovať od otázky jeho pravdivosti, t. j. otázky vernosti, adekvátnosti odrazu skutočnosti v ľudskom vedomí.

*

K subjektivismu vedie aj učenie niektorých západných filozofov o tom, že všetky hodnotiace idey a súdy sú subjektívne, pričom subjektívnosť chápu čiste ako závislosť od individuálneho hľadiska, náhľadov a vkusu. Toto učenie sa nebezpečne

¹ *Readings in Philosophy of Science*, New York, 325—339.

² Problematika prírodných vied závisí od celkovej historickej úrovne poznania, od boja rôznych protichodných názorov, teórií atď.

približuje téze, že každý človek má „svoju“ pravdu; jej uplatňovanie by znamenalo koniec vedy, koniec racionálneho poznania a nastolenie iracionalizmu.

Učenie o subjektívnosti všetkých hodnotiacich súdov je v rozpore s faktami. Niektoré prírodovedecké diela Galileiho, Newtona a iných sa už po niekoľko stáročí všeobecne hodnotia ako vynikajúce a podobne aj rad umeleckých diel.

Súdy, v ktorých vyjadrujeme hodnotenie, majú síce inú povahu ako súdy, ktorými konštatujeme určitú objektívnu skutočnosť; je v nich obsažený vzťah k ľudským potrebám, záujmom a k takým kategóriám ako spoločenský pokrok, spiatocnosť, užitočnosť-škodlivosť.

Pri štúdiu dejín ľudskej spoločnosti narážame na otázku, či obydlia, nástroje a odevy pravekých ľudí majú dnes pre nás okrem historickej aj nejakú inú hodnotu. Analogicky sa môžeme pýtať, či naše dnešné hodnoty budú hodnotami pre ľudí, ktorí budú žiť o niekoľko stotisíc rokov po nás.

Isté je, že ľudia sa budú aj ďalej meniť a vyvíjať. Pre nás stačí vedomie, že zmeny v sústave hodnôt prebiehajú zákonite a v kratšom časovom období sú také nepatrné, že ich prakticky môžeme zanedbať.

Hodnotenie hrá v živote spoločnosti i jednotlivcov významnú úlohu; uplatňuje sa pri rozhodovaní a tým zasahuje aj do samotnej praktickej činnosti. Stáva sa niekedy, že určitý sociálny jav hodnotia dvaja ľudia celkom protichodne — jeden kladne, druhý záporne. Podľa nášho hodnotenia bol napr. Hitler veľmi negatívny zjav v dejinách ľudstva a jeho politika viedla k záhube a utrpeniu miliónov ľudí. No našli sa (fašistickí) historici, ktorí v ňom videli pokrokovú osobnosť. Tieto dve hodnotenia si zásadne protirečia. Podľa gnozeologických relativistov by mohli byť obidva hodnotiace súdy pravdivé, pretože podľa nich všetky tieto súdy sú subjektívne a majú zmysel len vo vzťahu k individuálnemu stanovisku, záujmom a náhľadom. My sa nazdávame, že netreba diskutovať o tom, ktoré hodnotenie je správne; je nám jasné, ktoré hodnotenie je v súlade so záujmami života a pokroku; nemôžeme predsa kladne hodnotiť osobnosti, ktorých činnosť prináša smrť a utrpenie miliónov ľudí a pustošenie materiálnych a kultúrnych hodnôt.

*

Zdrojom ľudských pocitov, vnemov, predstáv a myšlienok je objektívna materiálna skutočnosť. Podobne predmetom a zdrojom našich sociálnych náhľadov, teórií a ideí je spoločenský život ľudí, reálne spoločenské pomery. Od narodenia na každého človeka pôsobí množstvo podnetov, udalostí a dojmov zo sociálneho prostredia, v ktorom žije.

Už Hegel narazil na otázku vzťahu našich pocitov, vnemov, zmyslových zážitkov k pojmom, k racionálnemu. Kritizoval náhľad, podľa ktorého pocity, vnemy sú vždy konkrétne, kým pojmy a myšlienky sú všeobecné a ktorý dovedený do dôsledkov znamenal odtrhnutie zmyslového od racionálneho, teórie od praxe, bezprostredného nazerania od myslenia.

V našej dobe vnáša priepasť do týchto dvoch stránok poznávacieho procesu učenie metodologického individualizmu, ktoré uznáva len individuálnych ľudí, ich dispozície a situácie. Teoretici metodologického individualizmu neuznávajú také pojmy ako hospodársky systém, štát, spoločnosť; podľa nich tieto celky nemôžeme pozorovať a preto nejestvujú. Prejavuje sa tu stará empiristická teória poznania hlásajúca, že v rozume nemôže byť nič, čo predtým nebolo v zmysloch.

Toto učenie ignoruje skutočnosť, že individuálni ľudia sú výtvorom určitého

prostredia, produktom určitých spoločenských pomerov; okrem toho mimoriadne ochudobňuje vedecké poznanie, podceňuje teoretickú stránku vedy a nachádza sa v rozpore s celou praxou moderného vedeckého bádania, ktorá definitívne vydobyla abstrakcii miesto v ustavične napredujúcom ľudskom poznaní.

Prúd podnetov a dojmov, prichádzajúci zo spoločenského prostredia a pôsobiaci na naše vedomie je konkrétny v tom zmysle, že sú to práve tieto a nie iné podnety a udalosti. V tomto zmysle sú tieto udalosti a dojmy jedinečné, tak ako sú jedinečné aj skúmané objekty prírodných vied. No medzi jednotlivým a všeobecným, ako aj medzi zmyslovým a racionálnym nejestvuje priepasť.

*

Sociologické disciplíny sa nevyznačujú tou exaktnosťou ako matematické vedy už preto, že predmetom ich skúmania sú javy veľmi pohyblivé a svojou povahou prechodné. Avšak aj keď sa v nich uplatňuje výber a hodnotenie, môžu dávať hodnoverné a pravdivé poznatky napriek tomu, že sa mnohí západní filozofi snažia dokazovať subjektívnosť a relativizmus sociologického poznania. Pre nás, ľudí, bude predsa vždy poučné vedieť, ako žili, mysleli a pracovali ľudia v minulosti, i ako žijú v iných krajinách a za iných prírodných a spoločenských podmienok. Hlbšia znalosť historického vývoja ľudstva nám umožňuje hlbšie pochopenie dnešných pomerov vo svete a správnejšiu orientáciu v súčasných sociálnych a politických prúdoch; umožňuje nám aj lepšie postihnúť tendencie súčasného pohybu spoločnosti. Poznávanie spoločenského diania nie je podnecované — ako by sa to mohlo niekomu na prvý pohľad zdať — čistou túžbou po poznaní, ale predovšetkým praktickou naliehavosťou riadiť súžitie jednotlivcov i veľkých ľudských kolektívov—štátov, tried atď. Okrem toho aj búrlivý rozvoj prírodných vied podnecuje sociálne bádanie k stále väčšej exaktnosti a k rozpracúvaniu spoľahlivých metód.